

Anna Calvo 2012

CIÈNCIA I MORAL

EN ELS ORÍGENS DE LA MATERNITAT TOTALITZANT

MÒNICA BOLUFER

En la construcció i difusió com a model normatiu d'una imatge de la maternitat entesa com a vocació totalitzant, tasca exclusiva, destí natural i plena realització de les dones, el discurs científic, i de manera molt especial, el mèdic, ha exercit un paper clau. Explorarem els orígens d'aquest model en els textos mèdics divulgatius i la literatura de ficció del segle XVIII.

Paraules clau: Maternitat, família moderna, discurs mèdic, història de la ciència.

Des dels gravats que il·lustren les novel·les sentimentals del segle XVIII amb escenes de felicitat domèstica, fins a la saturació de la publicitat actual, la figura de la mare i la representació de la relació tan estreta i exclusiva que manté amb el fill han estat poderoses i omnipresents en l'imaginari social. El gran pes que té per a nosaltres aquesta imatge de la maternitat com a vocació totalitzant, tasca exclusiva, destí natural i plena realització de les dones, ha portat amb freqüència a assumir que es tracta d'una realitat natural i immutable. Ara bé, per comprendre la maternitat en tota la seua complexa articulació, com a funció social alhora que com a element constitutiu de les identitats individuals (femenines i masculines), cal deixar de banda qualsevol essencialisme i abordar-la com a realitat entre la natura i la cultura, en la qual s'imbriquen les institucions, l'ordre simbòlic i la subjectivitat (Lozano Estivalis, 2007 i 2009; Tubert, 1996). De fet, el model de la mare abnegada, física i emocionalment bolcada, de manera total, en l'atenció als fills, és una figura normativa relativament recent en termes històrics, que formà part del procés de construcció de la família moderna occidental i que comportà també nous models de feminitat i masculinitat, nous valors de vida conjugal i de relació amb els fills, així com una noció de les relacions entre l'àmbit públic i el privat diferent d'aquella que existia en les societats tradicionals europees (Badinter, 1991; Bolufer, 2008; Knibiehler i Fouquet, 1981). I fins i tot quan aquest esdevinguera el model ideològicament predominant (des de finals del segle XVIII i arribant, en bona mesura, fins al

nostre segle XXI), es tracta d'una representació simbòlica i, com a tal, falsament uniformadora, que mai no ha reflectit del tot les formes de vida reals, molt més diverses.

En la producció d'aquesta imatge i la seua difusió com a model normatiu, el discurs científic, i de manera molt especial, el mèdic, ha exercit un paper clau, sobretot a partir del segle XVIII. I això, mercè al seu prestigi creixent com a saber que es va erigir, amb la revolució epistemològica de la modernitat, en el discurs més autoritzat per a produir aparença de veritat, apel·lant a la «natura» com a evidència suposadament incontrovertible, i esgrimint la seua potestat per interpretar-la. Les idees, conceptes i teories mèdiques participen, en bona mesura, dels valors morals, socials i religiosos del seu temps, i alhora circulen impregnant les mentalitats col·lectives i condicionant les percepcions individuals. En aquest sentit, els homes de ciència s'han interrogat repetidament, entre altres qüestions, pel significat de la diferència dels sexes,

projectant sobre les seues preguntes i respostes, sobre els plantejaments i resultats de les seues investigacions i pràctiques científiques, les convencions, expectatives i prejudicis propis de les societats de les quals formaven part (Bolufer, 1999; Laqueur, 1994).

■ ELS METGES: APÒSTOLS I INTÈRPRETS DE LA NATURA (FEMENINA)

Molt especialment, d'ençà del segle XVIII la medicina ha anat exercint un paper determinant en la construcció

«EL GRAN PES QUE TÉ PER A NOSALTRES LA IMATGE DE LA MATERNITAT COM A VOCACIÓ TOTALITZANT HA PORTAT AMB FREQUÈNCIA A ASSUMIR QUE ES TRACTA D'UNA REALITAT NATURAL I IMMUTABLE»

de normes socials i models de comportament i subjectivitat. L'autoritat intel·lectual i social dels metges va contribuir a construir el nou model de la diferència dels sexes propi de la modernitat: el paradigma essencialista o de la «diferència incommensurable» (Laqueur, 1994), en contrast amb la manera en què la filosofia aristotèlica i la tractadística cristiana presentaven la masculinitat i la feminitat en termes netament jeràrquics, i la medicina galènica les explicava com a producte de diferències en grau (resultat d'una major o menor humitat i temperatura, que determinaven una combinació diferent d'humors –MacLean, 1983). El nou paradigma que va obrir-se pas al segle XVIII –en pugna tant amb aquests models jeràrquics com amb el concepte d'igualtat racional dels sexes que algunes autores i autors, com ara Poulain de la Barre, havien defensat d'ençà del segle anterior– posa l'èmfasi, en canvi, en la idea de complementarietat, i entén allò masculí i allò femení com a essències radicalment distintes, tant en el pla físic com en el moral, fent correspondre la «naturalesa» dels dos sexes amb les funcions socials respectives. Funcions que hom identificava, en el cas de les dones, amb l'àmbit de la moral, els costums i la família, molt especialment la maternitat, i, en el dels homes, amb l'espai públic de la política, la vida intel·lectual o els negocis.

Es tracta d'un pensament determinista, sí, però d'un determinisme desigual, en el qual el cos i el seu sexe condicionen més estrictament les dones que no els homes, de manera que elles, en major mesura que ells, són definides en relació estreta i directa amb allò material, amb la biologia entesa com a destí. El filòsof Jean-Jacques Rousseau, bon coneixedor de la literatura mèdica del seu temps, amic de metges importants (com el també suís Simon-André Tissot), i autor molt influent i citat (entre d'altres, pels metges mateixos), va expressar aquesta idea de manera tan clara com crua, en la seua popular obra *Emili, o l'educació* (1762): «El baró és baró en alguns instants; la dona és dona durant tota la seua vida, o almenys durant tota la seua joventut; tot l'atrau cap al seu sexe.»

Rousseau fa seguir la seua afirmació anterior d'aquesta altra: «per tal d'exercir bé les seues funcions, [la dona] necessita una constitució que es referesca a ell». Per *constitució* entén l'educació (física, moral i sentimental) que ha de modelar-les, i que presenta, de

manera ambigua, com a reflex o bé com a reforç de la naturalesa. Doncs bé: els metges del segle XVIII contribuïran de manera destacada a desenvolupar aquesta «constitució», prenent seguir en tot la «natura» com a principi inspirador i concepte normatiu. No cal dir que, en pretendre's capaços, d'acord amb la seua condició d'homes de ciència, de «revelar» els preceptes de la natura, el que feien era construir-la, preconitzant en les seues obres de consells per a la salut comportaments més «naturals» i sans que venien a coincidir amb aquells acordats amb els nous patrons burgesos i il·lustrats d'utilitat, ordre i respectabilitat. Ciència i moral, o amb paraules de Tissot, «ciència de la salut» i «ciència dels costums», es presentaven així com les dues cares d'una mateixa moneda (Bolufer, 2000). I aquesta convicció va fonamentar la pretensió dels metges de constituir-se en moralistes per guiar els comportaments privats i en assessors dels governs per dissenyar allò que en l'època se'n deia «polícia» o polítiques públiques.

La influència creixent dels metges sobre la societat es va exercir per mitjà d'una àmplia literatura de popularització: obres d'higiene, «conservació de la salut», «medicina domèstica», «conservació (o educació física) de la infància». Tot un conjunt de textos i de missatges que anaven més enllà de la producció especialitzada, adreçada als mateixos facultatius, per projectar-se en la premsa periòdica, la literatura moral, pedagògica i de ficció, i arribar a un públic més ampli i divers. Obres de metges tan influents i llegits en el seu temps com Tissot, de gran

èxit entre una selecta clientela aristocràtica i burgesa i autor de llibres divulgatius (*Avis au peuple sur sa santé*, 1761), o l'escocès William Buchan (*Domestic medicine*, 1769; *Advice to mothers on the subject of their own health and on the means of promoting the health, strength and beauty of their offspring*, 1803) van circular en nombroses edicions en les seues llengües originals i van ser traduïdes a diferents idiomes i ben acollides en nombrosos països. En aquestes s'aconsella sobre les precaucions que cal adoptar per mantenir una bona salut, proposant tot un estil de vida que alhora assumeix i construeix les diferències d'estatus i de sexe. Aquestes pautes estructuren la vida de les classes populars al voltant del treball, la dels homes benestants entorn de l'exercici de les seues professions i càrrecs i l'ús moderat de l'oci, i la de les dones del mateix medi social

**«AL SEGLE XVIII LES
CONDUCTES QUE, SEGONS
HOM AFIRMA, ASSEGUREN
MILLOR EL BENESTAR
FÍSIC I MORAL DE LES
DONES COINCIDEIXEN
AMB AQUELLES QUE HOM
CONSIDERA FAVORABLES
A LA PROPAGACIÓ DE
L'ESPÈCIE, EN UNA ÈPOCA
DOMINADA PEL PENSAMENT
POBLACIONISTA»**

Durant gran part del segle XVIII, els metges es van preocupar per inculcar a les dones la importància de la seua higiene i atenció. Aquesta inquietud naixia de la creença que la dona havia d'estar sana tant físicament com moralment per a poder continuar amb la propagació de l'espècie. A dalt, Guido Reni. *Caritat*, ca. 1630. Oli sobre llenç, 106 x 137,2 cm.

**«LA IMATGE DE LA MARE NUTRÍCIA
ES CONVERTIRIA ALS SEGLES XVIII I XIX
EN LA MÀXIMA REPRESENTACIÓ DE LA
FEMINITAT SENTIMENTAL I ABNEGADA»**

tenint com a eix principal la maternitat (formar-se, procurant la pròpia salut, per a ser mares, i tenir cura de la salut dels fills); poc se'n diu, en canvi, de la maternitat de les dones treballadores, per a les quals el model és difícilment aplicable.

Per a les dones, doncs, de manera particularment insistent, cos individual i cos social es representen íntimament associats (Bolufer, 1999), de manera que la cura de la seua pròpia salut apareix com una responsabilitat envers la societat. Les conductes que, segons hom afirma, asseguren millor el benestar físic i moral de les dones coincideixen, quasi providencialment, amb aquelles que hom considera favorables a la propagació de l'espècie, en una època dominada pel pensament poblacionista (que veu en el creixement demogràfic una garantia de benestar econòmic i potencial bèl·lic) i pel reformisme social, que propugna, enfront dels valors aristocràtics de la sang, el valor de la salut física i moral com a nou criteri de distinció burgesa. Així, i amb diferents matisos, el discurs mèdic va contribuir de manera poderosa a crear un nou sentit de la responsabilitat de les famílies en la construcció de l'ordre moral i social. I ho va fer subratllant, molt especialment, les obligacions morals i higièniques de les mares, a les quals es dirigeixen els metges amb particular insistència, enaltint la importància del seu paper domèstic i buscant d'intervenir, amb la seua mediació, en les llars: al segle XVIII, en les de les elits urbanes, i ja al segle XIX, amb el desenvolupament de la medicina social, entre el naixent proletariat industrial. L'eix del missatge és clar: si bé la naturalesa de les dones tendeix a la maternitat, aquelles no poden refiar-se del seu instint, sinó que necessiten de la guia dels metges per interpretar i seguir les indicacions d'aquesta «natura», abandonant els sabers i pràctiques de cura del cos (propri i dels fills) transmesos per la tradició i aplicats per professionals femenines de formació empírica, les llevadores.

■ MARE NUTRÍCIA: UNA NOVA MÍSTICA DE LA MATERNITAT

Aquest nou model representava una important ruptura respecte dels costums i valors socials dominants en èpoques anteriors, vigents encara en bona mesura al segle XVIII i que no desapareixerien sense resistència. En les societats preindustrials, si bé hom assumia que la cura dels xiquets era una ocupació pròpia de dones, no s'esperava que aquesta recaiguera exclusivament en les mares. En el cas de les classes populars, rurals i urbanes (la immensa majoria de la població europea), en les quals el treball femení constituïa una realitat quotidiana, veïnes i familiars contribuïen a ocupar-se dels infants; els sectors benestants recorrien a minyones i

dides. Els mateixos metges, als segles XVI i XVII, assumien amb naturalitat el fet que, obligades com estaven les dones a compaginar la cura dels fills amb altres funcions socials (el treball per a la majoria, els deures cortesans o del llinatge per a una selecta minoria), l'alletament dels infants, per exemple, no el duiguera a terme en molts casos la mare. I en aquest sentit pretenien que es feren servir els seus consells experts per tal de seleccionar la millor dida possible (com succeeix –malgrat el títol– en l'obra de Juan Gutiérrez Godoy *Tres discursos para provar que están obligadas a criar sus hijos a sus pechos todas las madres, quando tienen buena salud, fuerças y buen temperamento, buena leche y suficiente para alimentarlos*, 1629).

Precisament, la principal novetat del model il·lustrat de família sentimental serà el paper central assignat a la dona com a mare (més encara que no com a esposa), i la manera extremadament exigent, intransferible i en podríem dir maximalista, en què es defineixen les seues funcions, que ara comprenen la cria física i l'educació moral i sentimental dels fills, enteses com a ocupacions absorbents i exclusives a les quals la mare s'ha de lliurar personalment, en cos i ànima. La mare que no ho faça així es representa com una dona «desnaturalitzada», sorda a la «veu de la natura» que crida al seu interior, segons una metàfora freqüent tant en els textos mèdics com en les novel·les. I tot això perquè la maternitat passa a entendre's (així ho afirmen filòsofs com Rousseau, i ho ratifiquen metges com Tissot o –amb matisos– Buchan) com el destí marcat per la naturalesa de les dones, l'eix que determina totes les característiques del seu organisme i la raó última de la seua peculiar naturalesa moral, que les fa sensibles, compassives i abnegades (és a dir, propenses a donar-ho tot pel benestar dels altres, molt especialment dels seus fills). La maternitat apareix també com una missió social i cívica amb conseqüències públiques transcendents, perquè la mare, hom argumenta, constitueix el pilar de la nova família sentimental i moral, a la qual s'encarrega la formació moral i política dels futurs ciutadans. Addicionalment, la maternitat es representa com l'essència de la subjectivitat femenina, l'ocupació més plaent per a les dones, a les quals hom convida a trobar satisfaccions indescriptibles en els dolços plaers de l'amor maternal, mitificat en la literatura de l'època amb grans dosis de lirisme. Aquesta «afectuosa tendresa i dolça inclinació que embriaga de goig el cor de la bona mare», como la definia

**«ELS HOMES DE CIÈNCIA
HAN PROJECTAT SOBRE
LES SEUES INVESTIGACIONS
I PRÀCTIQUES CIENTÍFIQUES
LES CONVENCIONS,
EXPECTATIVES I PREJUDICIS
PROPIS DE LES SOCIETATS
DE LES QUALS FORMAVEN
PART»**

el metge francès Pierre Landais en la seua *Dissertation sur les avantages de l'allaitement des enfans par leurs mères* (1781), havia de compensar les dones per totes les seues renúncies en benefici dels fills i cobrir amb escreix les seues necessitats afectives. Per a les dones, doncs, la maternitat havia de ser l'objecte de tots els seus desitjos, el lloc de tots els seus plaers i el fonament del seu poder moral.

Aquest és el missatge reiterat des de mitjan segle XVIII als textos morals, pedagògics, mèdics i polítics. En aquestes obres, de manera especial, l'alletament matern apareixerà ara com una responsabilitat irrenunciable en qualsevol circumstància, fins i tot la més extrema. En conseqüència, metges i moralistes culpabilitzen amb duresa les dones que no adopten aquesta pràctica i fan ús de la «lactància mercenària». Denominació aquesta intensament pejorativa («mercenària» és la dida, que ven la seua llet, com la prostituta ven el sexe, i que aliena així un cos del qual haurien de gaudir en exclusiva el

fill o el marit), que expressa el rebuig cap al que continuava essent un costum molt estès, el recurs a les dides (no sols, o no tant, com a decisió individual de la mare com per valors culturals i estratègies familiars i socials). Un bon exemple d'aquesta intensa hostilitat, molt diferent dels plantejaments més flexibles dels metges de segles anteriors, és l'obra de Jaume Bonells (metge de la casa d'Alba i membre de l'Acadèmia Mèdica Matritense i l'Acadèmia Mèdico-Pràctica de Barcelona), significa-

tivament titulat *Perjuicios que acarrear al género humano y al Estado las madres que rehusan criar a sus hijos* (1786), que intenta convèncer dels terribles mals que a la salut de mares i fills causa l'ús de dides, i dels grans beneficis personals i col·lectius –morals, socials i polítics– de l'alletament matern.

El mateix model es difon també amb un èxit particular en la novel·la i el teatre sentimentals, amb *best-sellers* com *Pamela Andrews* (1740) de l'anglès Samuel Richardson, o *Julie, ou la Nouvelle Héloïse* (1761) del mateix Rousseau, les protagonistes dels quals, donzelles virtuoses, arriben a la plenitud com a esposes i mares abocades a la cura dels seus fills, que inclou, d'acord amb els nous preceptes higiènics i contra els costums imperants, l'alletament matern i l'atenció física. Així mateix, la iconografia il·lustrada i romàntica és rica en imatges de la maternitat amorosa i consagrada, representada amb freqüència en la figura de la mare lactant, estesa al·legoria de l'educació o, en la seua versió més

La maternitat es representa com l'essència de la subjectivitat femenina, l'ocupació més plaent per a les dones, a les quals es convida a gaudir de l'amor maternal, mitificat en la literatura amb grans dosis de lirisme.

heroica, en la mare que sacrifica la seua vida per la dels fills (como la Julie de Rousseau). D'aquesta manera, la imatge de la mare nutricia es convertiria als segles XVIII i XIX en la màxima representació de la feminitat sentimental i abnegada.

Aquest nou ideal, que tenia pretensions d'universalitat, no desplaçà de manera sobtada ni completa les antigues representacions i pràctiques familiars, encara que sí que acabaria exercint una profunda influència sobre l'imaginari social. Les seues elevades demandes trobaren resistències entre les elits, amb les formes de vida i valors de les quals no s'avenien, com tampoc amb les realitats del treball femení entre les classes populars. Algunes intel·lectuals de l'època (de Josefa Amar a Mary Wollstonecraft o Madame de Staël) captaren i denunciaren la seua asimetria i el seu caràcter coactiu, que feia recaure sobre les mares exigències molt més intenses que no sobre els pares, i la forta subjectivitat dels homes de ciència que el defensaven. Tanmateix, el model suscità també fortes identificacions entre amplis

sectors de la societat, sobretot les classes mitjanes, en la mesura en què els oferia una imatge de superioritat moral i que prometia a les dones un cert poder simbòlic, moral i sentimental. La relació maternofamiliar es representa com origen d'un deute que, basat com es diu en l'abnegació absoluta de la mare, es defineix com impossible de pagar. En aquest sentit, la nova constel·lació familiar, en particular l'intens simbolisme atorgat al vincle maternofamiliar i la concepció de la maternitat com a do de si, instauraria un patró de relacions i de subjectivitats que ha tingut una profunda influència en els sentiments i formes de vida (femenines i masculines) generades per la família moderna, i en el qual podem situar les arrels de les estructures psicològiques explorades per les teories freudianes.

En aquest tema, com en tants d'altres de debat, controvertida i conflicte en les societats actuals, la història (inclosa la història de la ciència) no pot proporcionar receptes, solucions ni tampoc prediccions. Tanmateix, sí que ens ofereix una lliçó important, ens recorda que la maternitat no és un fet purament natural, determinat per una natura humana fixa i immòbil, sinó que, com a producte social i cultural, està oberta i en construcció: en el passat, en el present, per al futur. ⊕

BIBLIOGRAFIA

- BADINTER, E., 1991. *¿Existe el instinto maternal?: historia del amor maternal, siglos XVII al XX*. Paidós. Barcelona.
- BADINTER, E., 2011. *La mujer y la madre*. La Esfera de los Libros. Madrid.
- BOLUFER, M., 1992. «Actitudes y discursos sobre la maternidad en la España del siglo XVIII: la cuestión de la lactancia». *Historia Social*, 14: 3-22.
- BOLUFER, M., 1999. «Cos femení, cos social: Apunts d'historiografia sobre els sabers mèdics i la construcció cultural d'identitats sexuades (segles XVI-XIX)». *Afers*, 33/34: 309-328.
- BOLUFER, M., 2000. «"Ciencia de la salud" y "ciencia de las costumbres": higienismo y educación en el siglo XVIII». *Áreas. Revista de Ciencias Sociales*, 20: 25-50.
- BOLUFER, M., 2008. «Formas de ser madre: los modelos de maternidad y sus transformaciones (ss. XVI-XVIII)». In MÉNDEZ, J. (ed.). *Maternidad, familia y trabajo: De la invisibilidad histórica de las mujeres a la igualdad contemporánea*. Fundación Sánchez Albornoz. Ávila.
- BOLUFER, M., 2010. «Madres, maternidades: nuevas miradas desde la historiografía». In FRANCO, G. (ed.). *Debates sobre la maternidad desde una perspectiva histórica (siglos XVI-XX)*. Icaria. Barcelona.
- KNIBIEHLER, Y., 2001. *Historia de las madres y de la maternidad en Occidente*. Nuevas Claves. Buenos Aires.
- KNIBIEHLER, Y. i C. FOUQUET, 1981. *Histoire des mères. Du Moyen Âge à nos jours*. Montalba. París.
- LAQUEUR, T., 1994. *La construcción del sexo: Cuerpo y género de los griegos a Freud*. Cátedra-Universitat de València. Madrid.
- LOZANO ESTIVALIS, M., 2007. *La maternidad en escena: mujeres, reproducción y representación cultural*. Prensas Universitarias. Saragossa.
- LOZANO ESTIVALIS, M. (coord.), 2009. «Tot sobre la mare: maternitats, entre la ciència i la consciència». *Mètode. Revista de difusió de la investigació de la Universitat de València*, 62: 44-105.
- MACLEAN, I., 1983. *The Renaissance Notion of Woman: A Study in the Fortunes of Scholasticism and Medical Science in European Intellectual Life*. Cambridge University Press. Cambridge.
- TUBERT, S. (ed.), 1996. *Figuras de la madre*. Cátedra-Universitat de València. Madrid.

Mònica Bolufer. Professora titular del Departament d'Història Moderna. Universitat de València.